

**Eynulla
MƏDƏTLİ**

AMEA Fəlsəfə və sosiologiya institutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Fəlsəfə və Sosiologiya institutunun "Azərbaycan fəlsəfə tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərli ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tariximizin ölkəmizdə və onun hüdudlarında kənarında tanınmış tədqiqatçılarıdır. 2005-ci ildə "XX əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yeri və rolu" mövzusunda dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə edən Faiq Ələkbərli Azərbaycanda və digər Türk cümhuriyyətlərində azərbaycanşünaslıq, türkologiya, türk dünyasının müxtəlif ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni məsələləri üzrə elmi çalışmaları ilə yaxşı tanınır. Onun 2007-ci ildə nəşr edilən "Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü", 2011-ci ildə çap edilmiş "Milli ideologiya problemlərinə tarixi-fəlsəfi baxış" I hissə, 2017-ci ildə nəşr olunmuş "Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tarixçilik", 2018-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan-Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi" (I hissə) kitabları, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə dərc edilmiş yüzlərlə elmi və publisistik məqalələri xalqımızın elmi-fəlsəfi irsini daha da zənginləşdirmişdir.

Şübhəsizdir ki, Azərbaycan xalqının yazılı fəlsəfi-ictimai fikir tarixinin min ildən çox yaşı vardır. Şifahi xalq yaradıcılığı və təfəkkürünün yaşı isə neçə min illərə dayanır və Dədə Qorqud dastanı kimi kamil, bənzərsiz eposumuz bizim ümumtürk mədəniyyətimizin zəngin tarixindən xəbər verir. Son min ildəki mütəfəkkirlərimiz, onların dəyərli əsərləri, yaradıb inkişaf etdirdikləri fəlsəfi məktəblər, təlimlər, təriqətlər bütün Şərqi, o cümlədən türk dünyasının mənəvi həyatına əhəmiyyətli təsir etmiş, onlarla qarşılıqlı əlaqədə, bütövlükdə Faiq Ələkbərliyin ifadə etdiyi kimi bir Turan sivilizasiyasının formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. XX əsrin birinci rübündə böyük Azərbaycan alimi, mütəfəkkiri və maarifçisi Məhəmməd Əli Təriyyəti məşhur "Dənəşməndən-e Azərbaycan"(Azərbaycanın alimləri) kitabında xalqımızın fəlsəfi-ictimai fikir və düşüncəsinin dəyərli mənbəsinin böyük bir qismini oxuculara və dünyaya tanıtmışa səy göstərmişdi. Fars dilində yazılmış və İranda nəşr olunmuş bu qiymətli əsər müəyyən ixtisarla Azərbaycan dilinə tərcümə edilib Bakıda da nəşr edilmişdi.

Həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində xalqımızın elmi-mənəvi irsinin müxtəlif sahələri – tarixçilər, ədəbiyyatçılar, filosoflar və digər sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən araşdırılmış, xüsusilə fəlsəfə tarixçiləri bir sıra dəyərli araşdırmalar aparmışlar. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zümrüd Quluzadənin elmi redaktorluğu ilə "Azərbaycan fəlsəfə tarixinin" I-II cildlərində fəlsəfi-ictimai fikir tariximizə dair qiymətli tədqiqatlar ortaya qoyulmuşdur. Təəssüf ki, bu vacib və gərəklə iş başa çatdırılmamış və XX əsrdə xalqımıza məxsus qiymətli fəlsəfi irs işlənilib tamamlanmamışdır.

Faiq Ələkbərliyin bu il işiq üz

görmüş "Azərbaycan-Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər)" adlı əsərinin ikinci hissəsi də bu sahədə görülməli işlərin başlanğıcı və ilk qaranquşudur. Eyni zamanda, bu kitab ümumiyyətlə Azərbaycan fəlsəfi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi ilə maraqlananlar, eləcə də, Azərbaycan fəlsəfinin və ictimai fikrinin ümumtürk fəlsəfəsində yerini araşdıranlar üçün dəyərli vasitə kimi qiymətləndirilə bilər. Kitabı çox geniş və əhatəli ön söz yazan müəllif əsərin konsepti, tədqiqat üsulu, əhatə çərçivəsi və sair məziyyətləri ilə əlaqədar özünün yeni, konseptual yanaşma və təhlili barəsində açıqlama verir. Müəllifin XX əsrdə Azərbaycan türk-

bu tədqiqatında tədqirəlayiq cəhətlərdən biri 1901-1991-ci illərdə Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni mühitin ətraflı təhlil edilməsi və məntiqi nəticələr çıxarılmasıdır. Çünki, ictimai-siyasi şəraitin fəlsəfi-siyasi düşüncəyə və onun ifadəsinə birbaşa təsiri vardır. **Bundan sonra müəllif ölkəmizdə formalaşan milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideya cərəyanlarını onların bütün istiqamətləri və çalarları ilə araşdırmağa çalışmışdır. Burada türkçülük (azərbaycançılıq), müasirlik və islamçılıq ümumi şəkildə şərh edilmiş, əsas diqqət bu ideya və fikirlərin yaradıcı və daşıyıcılarının ictimai və fəlsəfi görüşlərinin ətraflı tədqiqinə yönəldilmişdir. Burada xalqımızın milli şüur və təfəkkürünün, milli-demokratik hərəkatının fikri və düşüncə təməlini qoyan və**

türkçülüğün də inkişaf mərhələlərini izləmiş, mədəni türkçülükdən siyasi-ideoloji türkçülüyə keçidi və milli-məhəlli türkçülüğün formalaşmasını şərh etmişdir.

Fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin salnaməsi

lərinin siyasi müstəqillik və siyasi ideologiyalar (islamçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq, sosial-demokratizm, marksizm-leninizm, liberalizm və b.) baxımından çox ziddiyyətli zamanda yaşadığından bu dövrdə xalqımızın fəlsəfi-ictimai-siyasi fikir

milli dövlətçiliyimizin nəzəri əsaslarını və praktiki təcrübəsini yaradan və həyata keçirən görkəmli mütəfəkkirlərimizə müraciət edilir. Bu sıradan Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məhəmməd, Firudun Köçəri, Yusif Vəzir Cəməzəminli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli, Ceyhun Hacıbəyli, Hüseyn Baykara, Əhməd Cəfəroğlunun ictimai-siyasi

Faiq Ələkbərliyin kitabının tədqirəlayiq məziyyətlərindən biri onun marksizm-leninizm ideologiyasını, milli təmayülçülük və beynəlmiləli baxışları da tədqiqatda cəlb etməsidir. Bu sahədə Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Ruhulla Axundov, Səmədağa Ağamalıoğlunun ictimai-siyasi görüşlərinin tənqidi-təhlili və dəyərləndirilməsi xüsusi maraq doğurur. Çünki, Sovet Azərbaycanında yüksək partiya və hökumət vəzifələri tutan bu şəxslərin hər biri siyasi dünyagörüşləri və mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq dərin zəka sahibi olmuşlar və Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində iz qoymuşlar.

Həmin fəsildə Azərbaycan tarixi və fəlsəfinin inkişafında əhəmiyyətli xidmətləri olan akademik Heydər Hüseynovun həyat və yaradıcılığına, onun milli fəlsəfi fikir tariximizə həsr edilmiş əsərlərinə istinad etməklə təhlilə cəlb edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. O cümlədən, Heydər Hüseynovun "Azərbaycanda XX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" kitabından götürülən nümunələr və əz edilən fikirlər Kommunist rejiminin qurbanı olmuş böyük vətəndaş-alimin həyat yoluna bir daha işiq salır.

Tədqirəlayiqdir ki, Faiq Ələkbərli, əlbəttə, həmin mütəfəkkirlərimizin baxışlarını həm də ciddi şəkildə tənqid etməkdən çəkinmir. Düşünürük ki, bu yanaşma da doğrudur, onsuzda bütün doğru və yanlışları ilə onların hamısı xalqımızın ye-

ləqə inam " adı altında hazırladığı yeni təlimdə əsas prinsip və məqsəd insan mənəviyyatını önə çəkmək, kamil insan yetişdirmək idi. Məsələn, onun fikrincə, materializm də, idealizm də nöqsanlıdır. Amma idealizmdə dünya dərk olunduqda böyüyür, yüksəlir, genişlənir, ülviləşir. Materializmdə isə dünya dərk olunduqca-küçülür adıləşir, daralır. Asif Ata hesab edirdi ki, insan daxilindəki naqislərlə döyüşməli, saflaşmalı, kamilləşməli, bir sözlə insanlaşmalıdır.

Adı çəkilən kitabın sonuncu fəsli ölkəmizin milli maarifçilik fəlsəfinin, realizm və romantizmin təşəkkülü və inkişafının təhlilində həsr edilmişdir. Müəllif bu sahədə silinməz izlər qoymuş, ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi irsimizi daha da zənginləşdirmiş Cəli Məmmədquluzadə,

də, Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəfər Cabbarlı, Ömər Faiq Nəmənzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhat və Abdulla Şaiqin dünyagörüşlərini, nəzəri və əməli fəaliyyətlərini geniş araşdırmış, Azərbaycan-türk fəlsəfi və ictimai fikirlərinin daha da zənginləşməsində, həmin mütəfəkkirlərimizin misilsiz yeri və rolunu şərh etmişdir.

Əlbəttə kitabda unudulmuş, yaxud bilərəkdən tədqiqatda az cəlb edilmiş mütəfəkkirlərimiz də vardır. Məsələn, kitabın "Milli maarifçilik fəlsəfi: realizm və romantizm (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri)" bölümündə Eynəli bəy Sultanov, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Əbürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd Səid Ordubadi və bəzi digər ziyallılarımızın da ictimai-siyasi görüşləri geniş şəkildə tədqiq edilmiş bu mədəni mənzərə daha tam olardı. Lakin bir tədqiqatçı kimi Faiq Ələkbərliyin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o vətənimiz Azərbaycana bu taylı –o taylı bir vahid tarixi Vətən kimi baxır, vətənimiz Azərbaycanı böyük Türk dünyasının mühüm tərkib hissəsi kimi görür. Buna görə də eyni adlı kitabın III hissəsi bütövlükdə Cənubi Azərbaycandakı və ümumən İranda azər-türk fikir adamlarımıza həsr ediləcəkdir ki, bunu da fikrimizə bəri başdan alqışlamağa dəvət.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, həm faktoloji informasiya,

Faiq Ələkbərli haqlı olaraq qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində Çarlıq Rusiyasından azad olmaq istəyən bütün xalqlar kimi Quzey Azərbaycan türklərinin də məhz milli özünüdəyindən-türkçülükdən çıxış etməkdən başqa yolu yox idi. Bu həm də "islam birliyi" ideyasının artıq perspektivsiz göründüyü şəraitdə, xüsusilə zəruri idi. Yuxarıda adları keçən fikir şəxsiyyətlərinin nəzəri və əməli fəaliyyətlərini təhlil etməklə, müəllif türkçülüğün də inkişaf mərhələlərini izləmiş, mədəni türkçülükdən siyasi-ideoloji türkçülüyə keçidi və milli-məhəlli türkçülüğün formalaşmasını şərh etmişdir

və fəlsəfi görüşləri ətraflı təhlil edilmişdir.

Faiq Ələkbərli haqlı olaraq qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində Çarlıq Rusiyasından azad olmaq istəyən bütün xalqlar kimi Quzey Azərbaycan türklərinin də məhz milli özünüdəyindən-türkçülükdən çıxış etməkdən başqa yolu yox idi. Bu həm də "islam birliyi" ideyasının artıq perspektivsiz göründüyü şəraitdə, xüsusilə zəruri idi. Yuxarıda adları keçən fikir şəxsiyyətlərinin nəzəri və əməli fəaliyyətlərini təhlil etməklə, müəllif

tirmələridir, dövrün ictimai-siyasi mühitinin təsiri altında olsalar da, elmi-fəlsəfi, ictimai fikrimizin inkişafında müəyyən rol oynamışlar.

Bu fəsildə xüsusi maraq doğuran isə XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan fəlsəfi fikir irsinə tamamilə yeni müddəalarla, özünəməxsus ideya və iddialarla daxil olan Asif Atanın (Əfəndiyev) əsərlərinin təhlili və onların əsas qayələrinin vurğulanmasıdır. Faiq Ələkbərli yazır ki, Asif Atanın (1935-1997) Qərb və Şərq düşüncələri əsasında "Müt-

həm də düşündürücü ideya və tənqidi yanaşmalar baxımından dosent Faiq Ələkbərliyin təqdim edilən əsəri yaxın keçmişimizin cansız qəliblərindən, ideoloji çərçivələrindən tamamilə azad, müstəqil yaradıcılıq işidir. Əlbəttə, bütün digər tədqiqatlar kimi müəyyən nöqsan və çatışmazlıqlardan da xali deyil, amma bu da təbii. Çünki bu əsər Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə müstəqillik dövrünün işığında formalaşmış tamamilə yeni yanaşmadır.